

«Чистки» керівної верхівки НКВС України (II пол. 30-х рр. XX ст.)

Серед досліджуваних проблем сучасної історичної науки чільне місце займає вивчення політичних репресій. В період незалежності України відкрилися широкі можливості для дослідження закритого раніше кола питань, зокрема вільний доступ до документальних матеріалів, які знаходяться у центральних і місцевих державних архівах, відомчих архівах Служби безпеки України та МВС України, що дало можливість дослідникам поступово розкривати «білі плями» вітчизняної історії, збагатити її новим оригінальним фактичним матеріалом, відкрити широкі можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної системи.

Тема репресивної політики радянської держави проти працівників правоохоронних органів останнім часом все більше привертає увагу дослідників. Зокрема, значний вклад в вивчення даної проблеми внесли праці Ю. Шаповала та В. Золотарьова¹, в яких науковці розкривають головні передумови, масштаби та наслідки репресій.

Спираючись на архівні джерела та дослідження сучасних істориків, автор ставить за мету висвітлити нові аспекти проблеми кадрових змін в системі НКВС України, що були пов'язані з жорстокими внутрішніми чистками — арештами та розстрілами керівної верхівки наркомату.

Нещадно винищуючи представників всіх верств суспільства, тоталітарна система не обійшла й тих, чиїми руками безпосередньо проводилися злочинні арешти. Яскраве підтвердження цього — криваві ротації керівної верхівки НКВС СРСР та України у другій половині 1930-х років. Специфіка «чисток» правоохоронних органів полягала в тому, що максимальних обертів

¹ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К.: «Стилос», 2002; Шаповал Ю.І. Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919–1941. — Х.: «Фоліо». — 2003; Шаповал Ю.І. та ін. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: «Абрис», 1997.

вона набирала після зміни наркома у Москві, коли активно починали виявляти, заарештовувати і розстрілювати його ставлеників на місцях. До речі, керівник наркомату внутрішніх справ Г. Ягода, що захоплювався сувенірами, після розстрілу Зінов'єва та Каменєва, забрав собі кулі, якими їх розстріляли. Коли розстріляють його, історичні кулі забере до себе Єжов. Потім розстріляють і М. Єжова, а кулі назавжди залишаться в його персональній справі².

Після розкриття глобального «заколоту право-троцькістського блоку», про що заявив в червні 1937 р. на Пленумі ЦК ВКП(б) М. Єжов, розгорнулася широка кампанія репресій. Вбивство С. Кірова тепер вигідно було пояснити не халатністю окремих чекістів, а існуванням широкого завороту в НКВС, під керівництвом Г. Ягоди.

В Україні перші високопосадові «вороги народу» серед працівників наркомату були виявлені восени 1935 р., коли співробітники СПО УДБ НКВС України розпочали слідство у справі «Бойової троцькістської організації». Під час розслідування до кола підозрюваних потрапили люди близькі до Б. Козельського. Побоюючись арешту, майор державної безпеки Б. Козельський застрелився у робочому кабінеті.

З приводу самогубства довгий час існувала версія, що Б. Козельський сам створив у органах НКВС «троцькістську організацію» і, боячись викриття, пішов з життя. В середині 1937 р. найближчі його колеги (М. Грушевський, С. Брук, М. Григоренко та інші) були заарештовані як учасники «контрреволюційного завороту в органах НКВС». Заарештований 11 липня 1937 р. помічник начальника СПО УДБ УРСР С. Брук спочатку заперечував приналежність до троцькістів, однак 27 липня власноручно написав заяву про те, що у 1934 р. був втягнений Козельським у «контрреволюційну організацію»³.

Наркомом внутрішніх справ СРСР 26 вересня 1936 р., замість Г. Ягоди, був призначений секретар ЦК ВКП(б), голова комісії

² Радзинский Э. Сталин. – М.: «Вагриус». – 1997. – С. 432.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 263, оп. 1, спр. 44539. – Арк. 54–56.

партійного контролю М. Єжов⁴. Тодішній керівник НКВС України В.Балицький, відчуваючи наближення трагічних перемін, енергійно почав змінювати керівників у центрі й на місцях. Так, начальник УНКВС по Донецькій області комісар держбезпеки В. Іванов став заступником наркома внутрішніх справ УРСР 15 квітня 1937 р. замість З.Кацнельсона, призначеного на посаду заступника ГУЛАГу НКВС СРСР. Ще одним заступником Балицького став начальник УНКВС по Харківській області К. Карлсон, начальник УНКВС по Вінницькій області старший майор державної безпеки Д.Соколинський очолював з 16 грудня 1936 р. УНКВС по Дніпропетровській області замість призначеного начальником УНКВС по Західносибірському краю комісара державної безпеки 3-го рангу С. Миронова-Короля та інші⁵.

В березні 1937 р. з України їде Постишев, а наступного року його заарештовують. Критика, спрямована проти недостатньо активної боротьби з троцькістами, тотальна «чистка» кадрів в Україні (в тому числі і в НКВС УРСР) — неухильно вела до зміни керівництва НКВС УРСР. В середині травня 1937 р., на зміну відправленому до Далекосхідного краю В. Балицькому, прийшов І. Леплевський⁶.

Доля В. Балицького була вирішена. 7 липня 1937 р. у службовому вагоні на підставі ордера за № 15 без дати за підписом М. Єжова, його заарештовують. Після обшуку в нього відібрали урядові нагороди: три ордени Червоного прапора, ордени Червоної Зірки та Трудового Червоного Прапора УРСР, два знаки почесного чекіста.

На допитах В. Балицький протримався недовго і в заяві від 17 липня зізнався, що був втягнутий Й. Якіром наприкінці 1935 р. у «військово-фашистський заклот». На допиті 26 липня, В. Балицький засвідчив, що завербував своїх заступників М. Бачинського та В. Іванова, начальника 6-го відділу УДБ

⁴ Шаповал Ю.І. Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919–1941. – С. 149.

⁵ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 280–282.

⁶ Шаповал Ю.І. та ін. К–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 66.

НКВС УРСР Я.Письменного та начальників УНКВС по Харківській області С. Мазо та Воронежській області О. Розанова⁷.

Заарештований, в ніч з 16 на 17 липня заступник наркома внутрішніх справ УРСР, директор міліції М. Бачинський, у заяві на ім'я І. Леплевського визнав себе учасником контрреволюційного угруповання, що складалося із працівників НКВС УРСР, на чолі з В. Балицьким⁸.

За офіційною довідкою, В. Балицький був розстріляний 27 листопада 1937 р. Того ж дня розстріляли інших осіб, обраних до ЦК ВКП(б), — Г. Калигіну, М. Кубяка, І. Любимова, І. Носова, Д. Сулимова. З 95 членів ЦК, які були обрані на XVII з'їзді ВКП(б) й загинули у 1937–1940 рр., комуністичним режимом так і не були реабілітовані троє: В. Балицький, М. Єжов та Г. Ягода. З 19 осіб, яким постановою ЦВК та РНК СРСР від 26 листопада 1935 р. були присвоєні найвищі звання комісарів державної безпеки 1-го та 2-го рангів, єжовсько-беріївську «чистку» переживе лише один — С. Гоглідзе, його розстріляють 23 грудня 1953 р. разом з Л. Берією.

Усунення В. Балицького неминуче потягло за собою арешти тих, хто з ним працював. До кінця 1937 р. було заарештовано понад 200 співробітників УДБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників УШОСДОР, яких обвинуватили у причетності до «троцькістської терористичної організації, агентури іноземних розвідок, латишської фашистсько-шпигунської організації»⁹.

Заарештовано та засуджено до розстрілу 9 серпня 1937 р. старшого майора держбезпеки С. Бармінського¹⁰, колишнього помічника начальника Київського окрвідділу ДПУ, який увійшов в історію, як один з головних організаторів славетної футбольної команди «Динамо» Київ. Переїхавши до Києва з Одеси, де він поєднував роботу в ДПУ з виступами за міські футболь-

⁷ Архів УСБ України в Харківській області. — Спр. 106796. — Арк. 32.

⁸ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — ФПС, спр. 50045. — Арк. 41.

⁹ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — С. 42–43.

¹⁰ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький... — С. 367.

ні команди, С. Бармінський, разом з тодішнім начальником Київського ОДПУ В. Івановим, став справжнім «хрещеним батьком» легендарного клубу.

Тим часом, вже першим наказом після призначення на посаду наркома внутрішніх справ України, Ізраїль Леплевський усунув з посади особливо уповноваженого НКВС УРСР капітана державної безпеки О.Бермана, начальника ТВ УДБ УНКВС по Київській області капітана державної безпеки Й. Казбек-Каплана та начальника 5-го відділення ОВ УДБ НКВС УРСР молодшого лейтенанта державної безпеки К. Енклера¹¹.

Фабрикується справа про «антирадянській заколот у НКВС УРСР на чолі з наркомом Балицьким». Серед заколотників опиняються заступники наркома М. Бачинський, В. Іванов, К. Карлсон, З. Канцельсон; начальники облуправлінь НКВС: Вінницького — Г. Кловгант-Гришин, Одеського — О. Розанов; начальники відділів НКВС УРСР: контр розвідувального М. Олександровський, особливого — І. Купчик, секретно-політичного П. Рахліс та О. Абугов, місць ув'язнення — Я. Краукліс, фінансового — Л. Словинський, пожежної охорони — Ю. Елькін та С. Карін-Даниленко, резервів — М. Букшпан; начальники Адміністративно-господарчого управління С. Цикліс, його заступник Л. Стрижевський, особливо уповноважений НКВС УРСР Н. Рубінштейн, комісар державної безпеки 3-го рангу начальник КРВ УДБ НКВС УРСР В. Стирне, начальник Цебриковського райвідділу НКВС по Одеській області С. Струков, начальник відділення ТВ УДБ УНКВС по Донецькій області Я. Гендельберг, начальник оперативного відділу Управління прикордонної охорони та військ НКВС УРСР М. Кулеш, начальник політвідділу Управління прикордонної охорони та військ НКВС УРСР Л. Сороцький, начальник Коростенського окрвідділу НКВС В. Окруй та десятки інших. Чимало із згаданих осіб безпосередньо причетні до ескалації брутального насильства і беззаконня в Україні¹².

Знайшлися «вороги народу» і серед відповідальних працівників міліції — за ґрати потрапили також начальник карного

¹¹ Архів Управління МВС України у Харківській області. – Ф. 48, оп. 1, спр.31. – Арк. 6.

¹² Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький...– С. 157–160.

розшуку республіки А. Аузен та начальник Одеської обласної міліції П. Селіванов¹³.

17 червня 1937 р. у власній київській квартирі заарештовано начальника господарського відділу НКВС УРСР капітана держбезпеки О. Бермана, у допитах якого брав участь М. Фриновський, заступник М. Єжова. Допитували його переважно про троцькістське минуле та зловживання у господарській діяльності. Під час слідства Берман кілька разів намагався покінчити життя самогубством. 5 серпня у в'язниці УДБ НКВС УРСР він намагався задушитись, прив'язавши рушник до ліжка. Після того, як наглядачі відібрали у нього рушник, він почав душити себе руками та колоти пальцями очі. Наступного дня він бився головою об ліжку, а 10 серпня розбив голову об віконну раму¹⁴.

На дачі НКВС в Одесі 23 червня комендант місцевого УНКВС Л. Лельоткін заарештував начальника 6-го відділу УДБ НКВС УРСР Я. Письменного. На допитах, які проводили особливо уповноважений НКВС УРСР В. Блюман і начальник відділка 3-го відділу УДБ НКВС УРСР М. Детинко, він свідчив: «...У період 1925–1927 рр. Балицький висловлювався критично про Сталіна, що той не має потрібного авторитету в партії, його мало знає міжнародний пролетаріат, в боротьбі з опозицією Сталін спирається на силу партійного апарату...»¹⁵.

Без санкції прокурора 8 липня 1937 р. заарештовано особистого секретаря В. Балицького — капітана держбезпеки А. Євгенєва, який зізнався, що минулого року був завербований власним шефом і брав участь у «антирадянській змові», метою якої була: «...підготовка та здійснення повстання проти радянської влади та встановлення диктатури...»¹⁶.

Того ж самого дня, 8 липня, затримано заступника начальника Розвідувального управління Червоної армії старшого майора держбезпеки М. Александровського, якого звинуватили у при-

¹³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934–1941 гг. Справочник. – М.: Звенья. – 1999. – С. 294.

¹⁴ ГДА СБ України. – ФПС, спр. 40546. – Арк. 31–32, 34.

¹⁵ Шаповал Ю.І. Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД на Харківщині...– С. 334–335.

¹⁶ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький...– С. 337.

належності до троцькістської організації в Запоріжжі. На допитах він свідчив, що у 1935 р. увійшов до складу керівного центру «антирадянської терористичної змови» у НКВС УРСР, куди був завербований Балицьким, разом з яким збирався здійснити військовий переворот. Вся робота чекістів-учасників змови була спрямована на захист змовників від викриття¹⁷.

Перша хвиля арештів викликала справжню паніку серед українських чекістів. «У мене жахливий стан, чекаю кожної хвилини арешту!» — скаржився знайомим майор державної безпеки НКВС УРСР С. Цикліс¹⁸.

Нервування були небезпідставні. Наказом № 257 від 1 липня усунуті з посади начальник УНКВС по Чернігівській області майор державної безпеки П. Соколов-Шостак, начальник 22-го загону НКВС УРСР майор Ю. Шостак. Сам Савелій Цикліс, спочатку буде переведений на посаду начальника адмінвідділу Івдельського табору НКВС СРСР, 25 квітня 1938 р. заарештований, 28 серпня 1938 р. засуджений на смерть, незабаром розстріляний.

Маховик арештів розкручувався надалі все сильніше. 9 серпня 1937 р. начальник 1 відділку 2 відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант держбезпеки Мироненко заарештував заступника начальника УПВО НКВС УРСР комбрига П. Семенова на його квартирі¹⁹. Після допитів 17 серпня, які вів начальник відділку 3 відділу УДБ НКВС УРСР М. Я. Детинко, Семенов написав заяву І. Леплевському, у якій визнав, що був завербований до змови В. Балицьким у червні–липні 1937 р.

А через кілька місяців, 23 лютого 1938 р., буде заарештовано і незабаром розстріляно, так старанно працюючого над його «обробкою» на допитах, Мойсея Детинко²⁰.

У грудні 1937 р. НКВС СРСР розіслав на місця телеграму за № 50499 такого змісту: «Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і подати відомості щодо латиських офіційних

¹⁷ ГДА СБ України. – ФПС, спр. 701117. – Арк. 76–77.

¹⁸ Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 50.

¹⁹ ГДА СБ України. – ФПС, спр. 39116. – Арк. 2.

²⁰ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький... – С. 385.

установ і організацій на території республіки, краю, області. Повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях.

Підготувати арешти всіх керівників та активістів по пунктах концентрації латишів, а також раніше врахованих латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу.

Операцію стосовно всіх цих категорій активу попередньо провести в один день з подальшим розвитком за типом польської організації»²¹.

«Латиських шпигунів» почали шукати і серед працівників НКВС, які ще вціліли. Помічника начальника оперативного відділу прикордонних військ України М. П. Пуполя заарештували у ніч на 21 лютого 1938 року, звинувативши у «антирадянській військово-фашистській змові»²².

Незважаючи на те, що його ім'я було вписано до Книги героїв прикордонної охорони, звання Почесного чекіста, чисельні нагороди та відзнаки, слідство довело буцімто М. Пуполь після перемоги контрреволюційного заклоту мав «командувати усіма прикордонними військами розташованими на теренах України». Але цих обвинувачень виявилось недостатньо і після катувань, виснажливих допитів додалось звинувачення у «латиському націоналізмі». В одному з протоколів допитів від 23 лютого 1938 р., з'явився запис, що під час служби у Пскові Пуполь близько зійшовся з земляком-латишем Матсоном, теж прикордонником, на основі «спільності національних настроїв». Звіряючи один одному свої думки, вони дійшли висновку, що: «...латишам в Росії не вжитися, що слід було б надавати всіляку підтримку своїй Вітчизні...»²³. Як «агента польської розвідки», одним з перших високопосадових чекістів, засудили заступника начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Ю. Бржезовського. В лютому 1929 р. в анонімці співробітник ОВ ДПУ УРСР Фомін

²¹ *Бажан О., Войналович В.* Війна проти власного народу // Літературна Україна. – 1993. – 29 липня.

²² ГДА СБ України. – ФПС, спр. 54881. – Арк. 1.

²³ Там само. – Спр. 34880. – Арк. 16.

повідомляв громадськість, що Бржезовський за національністю поляк, у 1919 р. служив у польській армії в чині офіцера польського легіону. Але тоді, розслідування, проведене ДПУ УРСР виявило, що ці твердження є звичайнісіньким наклепом²⁴.

Зміна керівних кадрів у тодішньому НКВС нагадувала скоріш кривавий калейдоскоп, де люди постійно знищувались безжалісною тоталітарною системою. Цей страшний процес був характерним не тільки для України, а вирував на теренах всього Радянського Союзу. Яскравий приклад — московське НКВС. Господарем кабінету керівника столичного управління НКВС у середині 1930-х рр. спочатку був Реденс. Після розстрілу місце зайняв Заковський, людина, яка не знала іншого покарання ніж розстріл. Незабаром розстріляють його самого. На початку 1939 р. у кабінеті з'являється уродженець Миколаєва Володимир Петровський — через три тижні він застрелився. Змінив його Якубович — заарештований наступного дня. На два дні приходить Карутський — першого дня представляється на посаду, на другий застрелився. Призначається Коровин, але швидко зникає. Його наступник Журавльов після виклику до Берії, в кабінет не повернувся²⁵.

Збивався компромат й на самого наркома НКВС України Леплевського. Ще у квітні 1937 р. проти нього спрямували гнів працівники заводу «Червоний Профінтерн». Зробили це в анонімному листі, вимагаючи «швидко викрити» Леплевського, оскільки він мав зв'язок з троцькістами. Слідчі НКВС 22 вересня 1937 р. дістали заяву від заарештованого С. Іванова, що у 1921 р. Леплевський у Катеринославі захищав платформу Л. Троцького²⁶.

Заяви такого змісту збиралися, ретельно аналізувалися і систематизувалися. Ця «вибухівка» могла у потрібний момент спрацювати, знищивши Леплевського та багатьох його висуванців. Заміну Леплевському знайшли в особі 35-річного начальника УНКВС по Оренбурзькій області О. І. Успенського²⁷.

²⁴ ГДА СБ України. – ФПС, спр. 60145-ФП. – Арк. 46.

²⁵ *Радзинский Э.* Сталин. – С.461.

²⁶ *Кокурин Я., Петров Н.* От Ягоді до Берии // Правда. – 1997. – 18 мая.

²⁷ *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький... – С. 173.

Прибувши 27 січня 1938 р., до Києва, новий нарком внутрішніх справ О. І. Успенський розпочинає другу чистку серед українських чекістів. Виступаючи на XIV з'їзді КП(б)У, О. Успенський стверджував, що: «...апарат НКВС на Україні засмічувався протягом ряду років троцькістсько-бухарінським, буржуазно-націоналістичним, сіоністським та просто шахрайським елементом. Ворогам народу Балицькому і Леплевському вигідно було мати такий склад у апараті, тому що в такому складі легше було вербувати у своє підпілля...»²⁸.

Під час доповіді, Успенський докладно зупинився на ліквідованій ним в Оренбурзькій області військово-білогвардійській організації у 7 тисяч осіб і поставив питання про прийняття заходів до викриття подібних організацій в Україні²⁹.

Для проведення слідства у справах заарештованих чекістів Успенський створив особливу оперативну — слідчу групу на чолі із заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Д. Перцовим, якою лише за період з 21 лютого по 31 квітня 1938 р. було заарештовано 241 співробітника НКВС³⁰.

Успенський, відразу розвинув бурхливу діяльність. Як з'ясувалось після смерті Сталіна, він буквально завалив ЦК доповідними записками про «ворогів народу». Арешти тривали.

Приїзд у середині лютого 1938 р. до Києва М. Єжова, мав за мету, перш за все, прискорити вияв «ворогів народу». На оперативній нараді за участю всіх начальників обласних управлінь НКВС УРСР нарком внутрішніх справ СРСР охарактеризував всю здійснену І. Леплевським роботу як: «...штукарство, безсистемність та удар по одинакам...». З приїздом Єжова і розпочалася друга хвиля арештів працівників українського НКВС. Першими заарештували начальника відділу кадрів НКВС УРСР М. Северина, звинуваченого у шпигунстві на користь Німеччини³¹.

Після арешту М. Северина заарештовуються наступні високопосадові чекісти: начальник УНКВС по Полтавській області

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 548. — Арк. 475.

²⁹ ГДА СБ України. — ФПС, спр. 36991. — Арк. 245.

³⁰ Там само. — Спр. 36991. — Арк. 123–124.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 544. — Арк. 426.

А. Петерс-Здебський, заступник начальника УНКВС по Донецькій області Г. Загорський-Зарницький, А. Геплер — помічник начальника УНКВС по Чернігівській області, Д. Орлов — начальник КРВ УДБ УНКВС по Донецькій області, Я. Флейшман — начальник ОВ УДБ УНКВС по Дніпропетровській області, А. Сапір — помічник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, прокурор УПВО НКВС УРСР диввійськюрисст М. М. Гомеров, начальник 5-го відділу УДБ УНКВС Одеської області Б. С. Глузберг, начальник відділення КРВ УДБ НКВС УРСР М. Дитинко, начальник КРВ УДБ УНКВС по Полтавській області О. Олександров та десятки інших³².

Наказами № 485 від 26 лютого та № 501 від 3 березня 1938 р. Єжов змінив усіх без винятку начальників обласних відділень УНКВС в Україні³³.

Весною 1938 р. відбувають до Москви найбільш наближені до Леплевського чекісти — В. Блюман, Д. Джирін, Е. Інсаров та С. Самойлов-Бесидський. Однак, невдовзі стало зрозуміло, що ніякої перспективи для них і їх шефа у Москві не буде. Збереглися свідчення про те, що під час зустрічей у готелі «Москва», вони між собою говорили: «...Наш арешт — це справа найближчого часу. Єжов викриє Леплевського, а разом і нас...»³⁴.

Так і сталося. Арешти відбулися у квітні 1938 р.: 18-го квітня заарештували М. Герзона, 25 — заступника начальника ДТВ ГУДБ НКВС Ленінської залізниці Е. Інсарова та Самойлова-Бесидського, 27 — В. Блюмана. Така ж доля спіткала Д. Джиріна, Б. Когана, Н. Новаковського³⁵.

Розвиток ситуації не надавав оптимізму і самому Леплевському, переведеному незадовго до арешту з України в Москву до центрального апарату НКВС СРСР. У свідченнях, колишнього начальника 4-го відділу УДБ НКВС СРСР М. Герзона так говориться про «московський період» свого колишнього керівни-

³² Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький...– С. 177–178.

³³ Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 5, оп. 30, спр. 454. – Арк. 60, 141.

³⁴ ГДА СБ України. – ФПС, спр. 701117. – Арк. 110.

³⁵ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький...– С. 177–179.

ка: «...Леплевський казав, що знаходиться у тривожному стані та відчуває недовіру Єжова до себе. Він мені сказав: «Зараз тут Косіор, підтримку від нього я мати буду. Але це все добре, якщо не будуть викриті мої люди в Україні. Я не можу бути спокійним, коли бачу, що не сьогодні-завтра Єжов скаже про мене останнє слово. Навіть Косіор у ситуації, що склалася, звинувачує одного Єжова. У результаті невірної політики губляться всі старі кадри». Леплевський був переповнений озлобленням проти Єжова. Він допускав у відношенні до Єжова ненависницькі випадки...»³⁶.

26 квітня 1938 року доходить черга й до І. Леплевського. Його заарештували без санкції прокурора і постанови про початок кримінального розслідування. Невдовзі І. Леплевський пише заяву, де визнає, що до організації правих, яку очолювали М. Бухарін, О. Риков та М. Томський він був завербований у 1932 р. своїм братом Григорієм. Від О. Рикова, Я. Рудзутака та В. Шмідта дістав наказ про збереження від арешту кадрів організації правих; у Білорусії він зв'язався з М. Голодом та О. Черв'яковим, які працювали на польську розвідку; хоч він і очищав НКВС УРСР від людей В. Балицького, але перешкодив повній ліквідації антирадянського підпілля у апараті.

В архівно-слідчій справі № 967454 по обвинуваченню І. Леплевського є тільки один протокол його допиту від 22 травня 1938 р. Цей допит проводили співробітники СПВ ГУГБ НКВС СРСР Г. Лулов та Ю. Візель. Колишній нарком внутрішніх справ УРСР свідчив, що під час роботи в органах ВУЧК–ДПУ УРСР він знав десятки чекістів, які були відомі в минулому своїми троцькістськими виступами, але не тільки не протидіяв їм, а й разом з В. Балицьким створив в апараті ДПУ УРСР «право-троцькістську групу». Також І. Леплевський повідав слідству, що: «...у ряді областей сиділи мої люди, які беззаперечно виконували всі мої завдання та доручення. В Одесі — Глузберг — начальник 5-го відділу, в Києві — Роголь — начальник 3-го відділу, в Донбасі — Загорський, кадровий троцькіст — заступник начальника обласного управління, в Чернігові — Геп-

³⁶ ГДА СБ України. – ФПС, спр. 701117. – Арк. 108–109.

лер — троцькіст, і у Києві у міліції Каменський — троцькіст. В цій роботі великі послуги зробив йому начальник відділу кадрів М. Северин...»³⁷.

28 липня 1938 р. виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР, під головуванням армвійськюриса В. Ульриха, на закритому засіданні винесла згідно ст.ст. 58–1 пункт «б», 58–8 та 58–11 Кримінального кодексу РРФСР звинувачувальний вирок стосовно І. Леплевського — вищу форму соціального захисту розстріл. Судді на розгляд справи витратили 20 хвилин. Того ж дня вирок приведено до виконання³⁸.

Не набагато пережив своїх попередників на посаді наркома внутрішніх справ України й О. Успенський. Вже в серпні 1938 р. під час роботи другої сесії Верховної Ради СРСР М. Єжов запросив О. Успенського разом з його заступником М. Литвином до себе на дачу. Під час застілля М. Єжов мав приголомшений вигляд. З призначенням Л. Берії, він відчував наближення кінця своєї кар'єри. Знаходячись у депресивному стані, він повідомляє керівників українського НКВС: «...Вважаю, що як і ми свого часу, нові люди будуть позбавлятися від непотрібних свідків...».

Передчуваючи неминучість арешту та прекрасно уявляючи подальші перспективи, Успенський вирішує рятуватися втечею. Використовуючи посадові можливості, 14 листопада 1938 р. інсценував самогубство, залишивши у службовому кабінеті записку: «Піду з життя. Труп шукайте у Дніпрі». Маючи фальшивий паспорт, він зникнув з Києва.

Вже будучи заарештованим, Успенський на допиті пояснив, що думки про втечу виникли після розмови на дачі з М. Єжовим. І коли вранці 14 листопада 1938 р. Успенський зателефонував Єжову, то його слова: «...Тебе викликають до Москви — погані твої справи...», він зрозумів як попередження про можливий арешт та вирішив врятуватися втечею. А під кінець розмови Єжов додає: «...А взагалі, вирішуй сам куди і як тобі їхати...»³⁹.

³⁷ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1996. – № 1/2. – С. 296.

³⁸ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький...– С. 181.

³⁹ Федосеев С. Глава Украинского НКВД Александр Успенский // Советская Белоруссия. – 1997. – 18 января.

Однак, версія про самогубство розвалилася після того як безрезультатно закінчилися пошуки трупу у Дніпрі. Загадкове зникнення наркома внутрішніх справ України викликало серйозну тривогу в Москві. Під особистий контроль справу взяв Й. Сталін. Пошукам Успенського надали настільки великого значення, що при всіх місцевих органах НКВС створили спеціальні розшукові групи, а в самому наркоматі — центральний штаб пошуку. Фотографії Успенського з описом його прикмет були розіслані у всі відділи міліції, враховуючи транспортну, а також служби спостереження на місцях⁴⁰.

Спочатку Успенський переховується у колишньої коханки — лікаря Лариси Матсон в Архангельську. Потім в Калузі, Муромі. В цей час на допиті, його дружина згадує, що бачила паспорт на прізвище Івана Шмашковського, який Успенський тримав у себе вдома. Завдяки цьому, колишнього наркома заарештовують 15 квітня 1939 р. на залізничній станції міста Міасс Челябінської області. Потім суд і 27 січня 1940 р. смертний вирок.

Після О. Успенського обов'язки наркома внутрішніх справ України з 7 грудня 1938 р. до 2 вересня 1939 р. виконував Амаяк Кобулов, потім на цю посаду було призначено Івана Серова.

Як потім згадував своє призначення на посаду наркома І. Серов: «...В 1939 році після закінчення Військової академії ім. Фрунзе, нас, 200 командирів, постановою Політбюро ЦК ВКП(б) направили на керівну роботу в особливі відділи військових округів. При цьому пояснили, що ЦК очищає органи НКВС від осіб, що порушили законність і замість них направляють нас — військових комуністів...»⁴¹.

Тим часом, тривало вже знищення «ежовців». ЦК ВКП(б) 14 листопада 1938 р. розіслав до бюро міськкомів, обкомів, крайкомів, центральних комітетів національних компартій секретний лист за підписом Й. Сталіна, яким доручалося «...провести ретельну перевірку всіх, узятих на облік працівників НКВС... Внаслідок цієї перевірки органи НКВС повинні бути очищені

⁴⁰ Федосеев С. Глава Украинского НКВД Александр Успенский.

⁴¹ Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 5, оп. 30, спр. 454. – Арк. 49.

від усіх ворожих осіб, які шляхом обману потрапили до них, та від осіб, які не заслуговують політичного довір'я...». Протягом 1939 року з органів держбезпеки було звільнено 7372 особи (22,9 % від загальної кількості оперативно — чекістських кадрів НКВС СРСР), з них 66,5 % за посадові злочини, контрреволюційну діяльність та з компрометуючими матеріалами⁴².

Необхідно відзначити, що арешти чекістів створювали особливу атмосферу в наркоматі: заступники начальників управлінь, начальники відділів УНКВС регіонів, відчуючи перспективу швидкого кар'єрного зросту, могли не озираючись ні на що з ентузіазмом крушити авторитети, з легкістю проводити арешти не тільки високих партійних керівників, але й власних начальників. Неважко уявити, який психологічний клімат панував у підрозділах НКВС, при тотальних репресіях, істеричній шпигуноманії, коли людина, яка ще вчора була твоїм керівником, сьогодні заарештовується як ворог народу, а завтра ти вже сам маєш багато шансів на зустріч з ним у в'язниці, як його співкамерник. Як влучно охарактеризував ці процеси сам «вождь народів»: «...У чекіста є тільки два шляхи — на висунення або до в'язниці...»⁴³.

Беззаперечно, переважна більшість заарештованих та розстріляних чекістів самі безпосередньо були причетні до ескалації брутального насильства і беззаконь в Україні, брали активну участь у кривавому насадженні злочинів тоталітарної системи, про що довго буде згадувати пам'ять народу. Разом з цим, напевно чи підлягає сумніву факт фальсифікації обвинувачень, за якими їх було страчено. Не можна забувати, що якої б частини тодішнього соціуму не торкались провокація та терор правлячого режиму, вони в кінцевому рахунку накрили смертоносним крилом всіх.

⁴² Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький... – С. 110–111.

⁴³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934–1941 гг. – С. 491.